

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Віталій ТЕЛЬБАК,

доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна, Дрогобич) telvak1@yahoo.com

Vitaly TELVAK,

Doctor of Historical Sciences, Professor of Ancient History of Ukraine and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ukraine, Drohobych) telvak1@yahoo.com

Віталій ТЕЛЬБАК,

доктор исторических наук, профессор кафедры древней истории Украины и специальных исторических дисциплин Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франка (Украина, Дрогобыч) telvak1@yahoo.com

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО РУХУ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: НОВИЙ ПОГЛЯД

Доба другої половини XIX – початку XX ст. – чи не найбільш популярна у середовищі українських історіографів з огляду на визначальність цього періоду у процесах концептуального оформлення та інституційного становлення вітчизняної науки. Свідченням сказаного є сотні праць статейного формату, десятки монографічних і дисертаційних досліджень, присвячених найбільш помітним явищам і процесам, а також персоналіям та інституціям згаданої доби. Тож цілком очікувано на черзі постала проблема історіографічного осмислення різнопланових публікацій, що з'явилися за останнє століття. Таке осмислення має на меті не лише підсумування тривалої у часі традиції, але й, що важливіше, виявлення комплексу проблем, які потребують першочергової уваги дослідників. Цей актуальний для сучасної науки, але доволі складний і в технічному, і в теоретико-методологічному плані «виклик» прийняла у своїй узагальнюючій і, як покажемо нижче, ґрунтовній монографічній праці Інна Демуз. Слід, на нашу думку, погодитися з її переконанням, що для нас «неабиякий інтерес становить не лише поглиблене вивчення діяльності конкретних наукових інститутів, як складової національного процесу й організації вітчизняної науки, а й переосмислення історіографічної спадщини дослідників про них, нове прочитання особистої, професійної, наукової біографії учених другої половини XIX – початку XX ст.».

Авторське формулювання об'єкта та предмета дослідження, його хронологічних і територіальних меж, практичне значення праці, технічне оформлення тексту та наукового апарату не викликають зауважень. Окреслені в монографії мета і завдання (конкретно-історіографічного та теоретичного характеру) відповідають обраній темі та дають можливість всебічно і ґрунтовно розкрити її зміст.

Водночас відзначимо, що сформульовані у вступі об'єкт та предмет дослідження апелюють до територіальної моделі вивчення історіографічного процесу, тобто йдеться про наукові товариства на теренах України. Тоді як у самій роботі акцент зроблено на національній моделі – йдеться, здебільшого, про українські наукові то-

вариства чи, також, доволі багато про інституції, котрі функціонували на підросійських теренах.

Новизну результатів дослідження засвідчує – на емпіричному рівні – скрупульозне виявлення й систематизація історіографічних джерел з проблеми, а також залучення до аналізу широкого кола новітніх публікацій, котрі ще не були предметом науковознавчої рефлексії; на теоретичному – авторський погляд на методологічні засади вивчення історіографії історії наукових товариств на теренах України другої половини XIX – початку XX ст., як і деконструкція численних історіографічних стереотипів у висвітленні діяльності наукових осередків.

Цілком прийнятною є структура монографії. Вона відповідає поставленим завданням і дає можливість з достатньою повнотою висвітлити основні проблеми даної теми. Матеріал викладено на підставі проблемно-хронологічного підходу логічно і послідовно. Книга складається зі вступу, семи розділів (поділених на підрозділи), висновків та списку використаних джерел і літератури (тематично-алфавітної побудови).

Перший розділ «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» традиційно складається з трьох підрозділів, в яких визначений стан та провідні напрями дослідження теми, характеризується і класифікується комплекс історіографічних джерел, висвітлюються основні теоретико-методологічні засади наукового пошуку.

Цікаво побудований історіографічний огляд (с. 16–34), який подається І. Демуз за хронологічно-проблемним принципом. Слід зазначити, що згаданий підрозділ не балансує на межі фактографічності, а засвідчує поряд із ґрунтовною обізнаністю авторки з наравду неозорим колом різноформатних праць влучність її історіографічних оцінок доробку попередників. При цьому авторкою виділено групу узагальнюючих досліджень з історіографії, блок праць тематичного характеру за галузевим або регіональним принципом, а також роботи з історії окремого чи декількох наукових товариств. Названа класифікація має ту поважну хибу, що в ній цілком затрачена значна – у кількісному плані та чи не найбільш новаторська за методологічними пропозиціями – персоналістика. Приміром, саме в біографічних нарисах, присвячених В. Антоновичу, В. Іконнікову, Д. Багалію чи М. Грушевському, міститься найдокладніший аналіз їхнього внеску у розбудову інституційного кістяка української науки. Заради справедливості відзначимо, що Інна Олександрівна у даному випадку цілком пішла слідами своїх попередників, котрі, наприклад, надалі ширять хибні тези, що «сучасні історики віддають перевагу вивченню наукової спадщини М. Грушевського-історика, його методології, найбільше – його політичній діяльності, проте М. Грушевський як організатор науки досліджений мало і фрагментарно, за виключенням його організаторської роботи в археографічній галузі» (З Зайцева). Тут звернемо увагу хоча б на монографії Ігора Верби та Юрія Шаповала, Василя Педича, Руслана Пирого, Сергія Плохія, а також Віталія і Вікторію Тельваків, котрі випали з поля зору І. Демуз.

Подібним за синтетичним характером до огляду історіографії є й аналіз джерельної бази дослідження. Авторка і тут пропонує власну класифікацію, в якій виокремлено документальні джерела, нормативні матеріали і наукову продукцію товариств, мемуари та спогади, узагальнюючі і монографічні дослідження, наукові статті, матеріали наукових конференцій, семінарів, симпозіумів, дисертаційні дослідження, навчальні посібники, підручники, науково-популярні праці, врешті, довідкову літературу та бібліографічні покажчики. Загалом погоджуючись із авторкою, «що виробити універсальну схему класифікації історіографічних джерел неможливо» (с. 36), все ж вкажемо на деякі недосконалості запропонованої класифікації. Так, у ній такий важливий вид джерел,

як епістолярій віднесено до документальних джерел і при цьому зовсім не відзначено особливостей його інформаційного потенціалу. Разом із тим, як самостійну джерельну групу названо мемуари та спогади, що є практично тотожними видами джерел і при цьому не згадано щоденникову літературу.

Сумнівною для нас також видається необхідність виокремлення та залучення такої групи історіографічних джерел, як навчальні посібники і підручники, оскільки в них ідеться про популяризацію вже представленого раніше в інших формах наукового знання, а не про нову його якість. Не слід, на нашу думку, було також розводити в різні групи узагальнюючі і монографічні дослідження та наукові статті лише за формальною ознакою. Згадані вище плутанини можна було легко оминати, якби І. Демуз скористалася найбільш поширеним у літературі формально-змістовим підходом до поділу джерел.

Відзначимо також, що конструюючи джерельну базу дослідження, І. Демуз звертається виключно до опублікованих матеріалів, цілком залишаючи поза своєю увагою важливі невидані тексти. У той же час така кількісно значна група джерел, як, наприклад, мемуари, щоденники чи епістолярій українських інтелектуалів, надалі чекає на оприлюднення. Так, згадуючи у своїй роботі важливі для вивчення раннього періоду історії НТШ «Спомини з мого життя» Олександра Барвінського, Інна Олександрівна зовсім не згадує, що найбільш цікава, у розрізі обраної нею теми, їх частина ще чекає на оприлюднення. Врешті, слід цілком погодитися з авторкою, що «дослідження базується на різноманітних видах джерел, що є достатньо репрезентативними для висвітлення процесу нагромадження знань із проблематики» (с. 53).

Найбільшою за обсягом першого розділу є методологічний підрозділ, в якому розглянуто теоретичні підстави проведеного дослідження. І. Демуз доволі докладно зупиняється на характеристиці принципів та методів історичного дослідження, вказуючи на їх пізнавальні можливості для реалізації поставлених у роботі завдань. Що важливо, авторка не обмежується загальноприйнятим позитивістським каноном, а цілком виправдано твердить про необхідність врахування новітніх технік, наприклад, методологічного інструментарію історичної антропології та мікроісторії. Вповні слушно також окреме місце у підрозділі відведене поясненню підставових для дослідження понять і термінів.

Попри відзначену розлогість методологічної частини першого розділу, авторка, на жаль, не визначає загальну концептуальну модель власного історіографічного дискурсу. Нам видається, що рецензоване дослідження виконане у руслі «культурно-інтелектуальної історії». Як відомо, відмінність цього підходу від традиційної історії історичної науки полягає, передусім, у розширенні методологічного плюралізму, міждисциплінарного підходу, можливостей враховувати широке історико-культурне тло розвитку історичної думки. Також у цій частині праці пасувало б дати пояснення обраної у дисертації територіальної моделі дослідження та розкрити її кореляцію з національним підходом при вивченні досліджуваної проблематики.

Другий розділ присвячений проблемам дослідження та інтерпретації особливостей функціонування наукових товариств універсального типу. Спочатку І. Демуз зосередилася на історичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. про Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові та Українське наукове товариство в Києві. При цьому вважаємо не зовсім вдалим визначення верхньої хронологічної межі, адже перші двадцять років XX ст., про які у підрозділі говорить дослідниця, складно назвати «початком століття».

У фокусі дослідницької уваги авторки згаданого підрозділу знаходяться праці організаторів та чолових функціонерів цих перших вітчизняних протоакадемії – О. Барвінського, М. Грушевського, В. Дорошенка, С. Петлюри, І. Кривецького, В. Перетца, Д. Дорошенка та ін. При цьому Інна Олександрівна цілком слушно відзначає, що більшість із публікацій згаданих авторів мали звітний, популяризаційний та публіцистичний, а не науково-дослідницький характер. Відзначимо, що цілком обгрунтовано названі тексти тієї доби кваліфіковано і як історіографічні опрацювання, і як першорядні джерела.

Поряд із розлогістю та влучністю характеристик перших українських інтерпретаторів НТШ та УНТ, відзначимо цілковите замовчування авторкою іншомовної історіографії. Натомість, саме протягом кінця XIX – початку XX ст. до українського наукового руху найбільш інтенсивно – з усього досліджуваного періоду – зверталися польські, російські, німецькі та чеські оглядачі. Згадаємо хоча б голосні імена Олексія Шахматова, Александра Брікнера, Раймунда Кайндля, Карела Кадлєца та багатьох інших тогочасних славістів.

У наступному підрозділі І. Демуз зосереджується на осмисленні історії НТШ і УНТ протягом 1920-х – 1980-х років. При цьому невдало, як на нашу думку, згаданий період названо «радянською епохою». Адже таке маркування відповідає минулому лише тих українських земель, що опинилися під радянською владою, тоді як стосовно західноукраїнських територій таке означення є правомірним тільки після 1939 р. І вже зовсім воно не пасує до української діаспорної історіографії, представники якої ніколи не вважали, що живуть в «радянську епоху». У даному випадку більш коректним було би звичайне зазначення хронологічних рамок. Також згаданий період, з огляду на його тривалість, варто поділити відповідно до загальної періодизації українського минулого, обравши цезурою 1939 р., коли вільна вітчизняна наука була змушена остаточно залишити материкову Україну.

І в цій частині роботи, як і в попередній, поряд із розлогім і вдумливим аналізом україномовних праць, присвячених НТШ і УНТ, бачимо цілковите замовчування англо-, франко- та німецькомовної історіографії. Більшість її була створена українськими емігрантами. Для прикладу, відзначимо тут праці Олександра Оглоблина, Наталії Полонської-Василенко та Бориса Крупницького. Поряд зі згаданими працями, були й цікаві історіографічні розвідки західних славістів. Приміром, інформація про діяльність українських товариств міститься в історіографічних нарисах Джорджа Сімсона та Джеймса Томпсона. Про діяльність НТШ у своїх нарисах наукового життя на галицьких теренах доби автономії неодноразово писали й польські дослідники.

Серед дрібних недоледів цієї частини роботи назвемо помилкове твердження, що відома стаття І. Крип'якевича, де аналізувалася діяльність Історично-філософської секції НТШ за 1894 – 1913 рр., була вперше опублікована в 1939 р. (с. 88). Насправді, друком вона вийшла лише у часи незалежності, адже планований 156-й том «Записок НТШ», у якому повинна була з'явитися згадана розвідка, було «репресовано» радянською владою.

Згадані вище переваги й недоліки історіографічного аналізу Інни Олександрівни притаманні й при висвітленні нею тенденцій сучасної історіографії діяльності наукових товариств універсального типу на теренах України кінця XIX – початку XX ст. Тут також бачимо прискіпливий і вмілий аналіз великого кола різнопланових історіографічних джерел, які з'явилися в Україні протягом останніх десятиліть, і таке ж цілковите нехтування іншомовною літературою чи доробком численних багатонаціональних дослідницьких проектів. До найбільш прикрих пробілів цієї частини праці назвемо хоча

б випадення з поля зору авторки доробку науковців з різних країн Європи, об'єднаних співпрацею у багаторічних проєктах «Багатокультурне історіографічне середовище Львова ХІХ – ХХ ст.», «Галіція, 1772 – 1918», «Львів: місто – культура – суспільство», «Краків-Львів: книги, музеї, видавництва» та ін. Діяльність згаданих дослідницьких колективів постійно реферується не лише в регіональних виданнях, але й на сторінках «Українського історичного журналу».

Поряд із неодноразово відзначеною повнотою знайомства І. Демуз з українською історіографічною літературою, вкажемо на низку важливих опрацювань останніх років, які не потрапили у поле її зору. Так, поза сумнівом, вартою уваги є фундаментальна «Енциклопедія НТШ», якої наразі вийшло два томи. Важливими для дослідження є і численні праці про львівську історичну школу М. Грушевського авторства В. Педича, С. Панькової, В. Тельбака та ін. Інформативними для історіографічного аналізу є дисертаційні дослідження Ольги Владиги («Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894 – 1934 рр.))» та Інни Савчук («Журнал «Україна» у розвитку української історіографії першої третини ХХ ст.»). До речі, знайомство з останньою працею, дозволило б авторці заперечити тезу З. Зайцевої, що журнал «Україна» не був титульним виданням УНТ (с. 122). Таким виданням «Україна» була у 1917 – 1918 рр., про що зазначено на титульній сторінці.

Цінність третього розділу полягає в тому, що тут уперше діяльність товариств гуманітарного спрямування в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. стала об'єктом всебічної історіографічної рефлексії. Свій аналіз І. Демуз традиційно розпочинає з історіографії другої половини ХІХ – перших десятиліть ХХ ст., невдало маркуючи цей великий період, у якому працювали представники кількох поколінь, що були прихильниками позитивізму та модернізму, народницьких і державницьких підходів, терміном «дорадянська». На наше переконання, згаданих маркерів слід позбуватися дослідникам історії української історіографії, адаптуючи загальноприйняту практику віднесення до домінуючих у науці теоретико-методологічних парадигм.

Залучаючи різнопланові джерела, Інна Олександрівна переконливо довела, що найбільша кількість публікацій дорадянського періоду присвячена історії діяльності Історичного товариства Нестора-літописця та Історико-філологічного товариства при Харківському університеті; значно менше публікацій є про Історико-філологічне товариство Новоросійського університету та Історико-філологічне товариство Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька в Ніжині. Поряд із цим, зустрічаються також поодинокі публікації, як правило статейного формату, у збірниках праць наукових товариств про Імператорське Російське воєнно-історичне товариство, Церковно-історичне та археологічне товариство при Київській Духовній академії, окремі церковно-археологічні товариства. При цьому, як слушно твердить авторка, дореволюційна історіографія згаданих товариств характеризується реконструктивно-описовим, а не дослідницько-критичним характером, часто просто інформативним стилем, оскільки автори були творцями і співробітниками відповідних установ, що зумовлює часткову суб'єктивізацію змісту праць.

У наступному підрозділі, як зазначено у його назві, І. Демуз зосередилася на проблемі вивчення діяльності наукових товариств гуманітарного спрямування радянськими істориками. Незрозумілим є, на якій підставі авторка вирішила обмежити саме радянську історіографією, залишивши поза увагою не тільки розлогу українську та російську традицію у вільному світі, але й багатьох західних авторів, які традиційно цікавляться наддніпрянським регіоном Російської імперії. Втім, те, що Інна Олександрівна

ненавмисне припустилася такої дефінітивної помилки, свідчать її згадки публікацій про товариства в діаспорних «Українському історичному» та «Енциклопедії українознавства».

Важливо, що у цій частині роботи авторка не тільки відновлює й аналізує найбільш помітні історіографічні публікації, але й вказує на сильні та слабкі сторони аналізованих праць з позицій сучасної науки. Це дозволяє читачеві скласти уявлення про те, які з творів надалі є актуальними для науковців, а які мають лише історіографічний інтерес. Цілоком обґрунтованим є висновок Інни Олександрівни, що «для історіографічних студій радянського періоду характерне спорадичне звернення до історії наукових товариств гуманітарного спрямування XIX – початку XX ст.» (с. 167).

Остання частина третього розділу відведена аналізу історіографії сучасних дослідницьких стратегій вивчення проблеми діяльності гуманітарних товариств. Розглядаючи сучасні історіографічні студії про діяльність історичних наукових товариств на теренах України XIX – початку XX ст., І. Демуз виділяє «дві групи розвідок: 1) загальні праці, присвячені розвитку історичної думки й археографії відповідного періоду, а також представникам історіографічних шкіл Російської імперії та їхнім наступникам у СРСР; 2) спеціальні дослідження, що висвітлюють безпосередньо історію окремих товариств» (с. 170). Вочевидь, такий підхід значно звужує коло дослідницької проблематики і в територіальному, і в проблемному аспекті. Та й сама авторка нерідко демонструє невиправданість такої класифікації історіографічних джерел, згадуючи, щоправда, надзвичайно стисло, галицькі польські товариства.

Важливо, що у цій частині монографії Інна Олександрівна не обмежується аналізом різнопланових публікацій, але й демонструє динаміку наукового життя останніх десятиліть, неодноразово згадуючи численні конференційні проекти. Авторка також уміло відтворює полеміку в сучасній науці довкола багатьох спірних питань діяльності наукових товариств. Схвально й те, що І. Демуз, залучаючи власні напрацювання, нерідко вступає у дискусію з більш іменитими колегами.

На жаль, у цьому розділі Інна Олександрівна практично цілковито оминула згадкою наукове життя на захід від Збруча. Лише в одному місці згадано про українські «Руську трійцю», Галицько-руську магіцю, Народний дім, а також польські Крайове археологічне товариство у Львові, Народознавче товариство у Львові, Товариство шанувальників минувшини Львова та Геральдичне товариство у Львові. Звісно, цим коротеньким переліком наукове життя західноукраїнських земель далеко не обмежувалося. У випадку Галичини, наприклад, обов'язково слід було згадати польське Історичне товариство у Львові, з яким тривалий час співпрацювали такі провідні українські гуманітарії, як Іван Франко та Михайло Грушевський. Це товариство на сьогодні має значну літературу, втім і українську. Також у цьому розділі цілоком замовчане наукове життя на Буковині та на Закарпатті. Хоча, приміром, українське наукове Історичне товариство в Чернівцях, активними членами якого були Мирон Кордуба та Зенон Кузеля, мало помітний вплив на культурне життя буковинського регіону.

У другій половині монографії – від четвертого до сьомого розділів – І. Демуз послідовно реконструює широку палітру наукових інституцій другої половини XIX – початку XX ст., аналізуючи історіографію природничо-наукових, науково-технічних, медичних та сільськогосподарських товариств. Згадана частина книги також позначена перевагами та деякими упущеннями, що ми їх відновлювали стосовно попередніх частин. Так, значною повнотою позначений аналіз української та російської матерікальних історіографій інституційної проблематики. Авторка цілоком переконливо, на підставі значного кола опрацьованих джерел, визначила провідні риси історіографічного дискурсу кож-

ного з трьох періодів. Важливим є те, що Інна Олександрівна вписує історіографічні пошуки представників того чи іншого періоду в загальне тло поступу наукового знання, тим самим демонструючи, що в аналізованих нею текстах було новацийним, а що лише наслідувало поширені взірці. Стосовно сучасного історіографічного дискурсу, І. Демуз відтворює ускладнення поля наукознавчої рефлексії, показуючи дискусії з найбільш принципових питань історії тієї чи іншої інституції. Важливо, що при цьому авторка виступає також у ролі дослідниці, подекуди окреслюючи власну позицію з обговорюваних питань, що нерідко виглядає більш переконливо, ніж гіпотези її попередників.

Разом із тим, надалі «радянськість» виступає маркером при визначенні історіографічних періодів аж до доби української незалежності. Також акцент у роботі зроблено на українських землях, що були у складі Російської імперії. Наукові товариства західно-українського регіону згадані лише випадково, при цьому практично цілковито промовчаний науковий рух на Закарпатті та Буковині. Іншомовна література – поза російською материковою – також виявилася поза увагою Інни Олександрівни, що, врешті, відкриває нові перспективи подальшого творчого пошуку. З огляду на останнє зауваження, незрозуміло є авторська увага до історіографії московських і петербурзьких товариств – інколи значно більша, ніж до їхніх українських філіалів.

У висновках І. Демуз не просто зібрала підсумкові положення, представлені нею у розділах, але й стисло, у розрізі цілої теми, подала узагальнену картину історіографічного осмислення інституційних процесів в Україні досліджуваного періоду. Вона не тільки підвела підсумки понад столітній історіографічній рефлексії, але й, що більш важливо, з кожного дисциплінарного спектру окреслила найбільш актуальні напрямки подальших наукових пошуків, реалізація яких сприятиме створенню стереоскопічної картини наукового життя на українських землях у добу позитивізму.

Загалом представлена праця є розлогою панорамою наукового життя на українських землях доби національного відродження. У такій панорамі можна називати ще чимало моментів, які хотілося б побачити, але це були би радше побажання, а не зауваження. Важлива заслуга авторки полягає у тому, що їй вдалося вичленити українську складову з діяльності загальноімперських наукових товариств. Тож вважаємо рецензовану монографію І. Демуз важливим внеском у сучасну історіографію українського наукового життя другої половини XIX – початку XX ст.

Рецензію подано до редакції 09.09.2015 р.